

Anna Kiersztyn
Danuta Życzyńska-Ciołek
Kazimierz M. Słomczyński

Wprowadzenie

O badaniu POLPAN

Oddajemy ten tom do publikacji z nadzieją, że przybliży on Polskie Badanie Panelowe POLPAN 1988–2013 szerokiej rzeszy czytelników w Polsce. Do tej pory na podstawie tego badania ukazało się kilka książek i ponad 60 artykułów w czasopiśmie, ale przede wszystkim w języku angielskim¹. Niniejszy tom jest w zasadzie pierwszą zbiorową publikacją w języku polskim prezentującą różnorodne wyniki Polskiego Badania Panelowego. Na wstępie warto powiedzieć, iż POLPAN, realizowany w pięcioletnich odstępach od 1988 roku, jest najdłużej trwającym panelowym badaniem zmian w strukturze społecznej, klasowej i systemie stratyfikacji, prowadzonym w Europie Środkowej i Wschodniej. POLPAN umożliwia badaczom testowanie hipotez, w jakim stopniu zasoby intelektualne i społeczne determinują ekonomiczne, polityczne i kulturowe biografie jednostek i – co ważniejsze – jak owe biografie przyczyniają się do kształtowania struktury społecznej.

W wymiarze merytorycznym doświadczenie i wiedza zdobyte podczas realizacji badania POLPAN stanowią przełom wynikający z faktu objęcia badaniem biegu życia jednostek w długim przedziale czasowym. Przyjmujemy, iż zmiany w strukturze społecznej są zależne od tzw. ścieżki rozwojowej (*path dependent*) w tym sensie, że niektóre międzygrupowe różnice obserwowane w danym punkcie czasowym mają nieproporcjonalny wpływ na późniejsze zachowania, postawy i opinie jednostek należących do tych grup. Umiejscowienie poszczególnych jednostek w strukturze społecznej oraz ich wartości ekonomiczne, polityczne i kulturowe są warunkowane przebiegiem ich życia. Tylko bada-

¹ W latach 2000–2016 ukazało się pięć prac zbiorowych w języku angielskim (Słomczyński 2000, 2002; Słomczyński, Marquart-Pyatt 2007; Słomczyński i in. 2016; Słomczyński, Wysmulek 2016), a artykuły były drukowane w takich pismach, jak – przykładowo – *Polish Sociological Review*, *International Sociological Review*, *Comparative Sociology*, *European Societies*, *European Union Politics*, *European Journal of Political Research*, *Party Politics*, *Electoral Studies*, *Economics of Transition*, *Communist and Post-Communist Studies*, *Economics of Education Review* czy *ASK: Research & Methods*. Pełna bibliografia opracowań z badania POLPAN podana jest na stronie www.polpan.org/publikacje-naukowe-i-prasowe/.

nia panelowe dają zobiektywizowany wgląd w zmiany zachodzące w indywidualnych biografiach.

W wymiarze metodologicznym POLPAN wzbogaca wiedzę dotyczącą prowadzenia wieloletnich badań panelowych i oceny jakości tego typu danych. Badanie jest przedsięwzięciem złożonym – tak pod względem struktury kwestionariusza, jak i składu próby. Kwestionariusz zawiera zarówno pytania wspólne dla wszystkich fal, jak i takie, które są specyficzne dla każdego z etapów. Ponadto w badaniu POLPAN sukcesywnie dobierani są respondenci z młodszych kohort. W efekcie struktura danych jest różnorodna na poziomie zmiennych i jednostek obserwacji, a w związku z tym analizy merytoryczne wymagają rozwiązywania problemów metodologicznych dotyczących harmonizacji danych z poszczególnych etapów oraz funkcjonalnej ekwiwalentności pojęć.

Podstawy intelektualne badania POLPAN

POLPAN jest silnie osadzony w aktualnym dorobku teoretycznym dotyczącym struktury społecznej i jej zmian, jak również w najnowszej metodologii badań sondażowych, w związku z tym wnosi do nauk społecznych znaczny wkład merytoryczny i metodologiczny. Literatura na temat obu tych dziedzin jest ogromna, zwłaszcza że POLPAN czerpie ze źródeł zarówno z zakresu z socjologii, jak i nauk politycznych, psychologii społecznej, ekonomii i demografii.

Narodziły się badania POLPAN nawiązują do bogatej tradycji polskiej socjologii, w którą wpisują się: analityczne stanowisko Stanisława Ossowskiego, klasowa teoria Juliana Hochfelda, historyczne ujęcie Jana Szczepańskiego oraz program badawczy Włodzimierza Wesołowskiego². Choć od początku POLPAN był związany z klasycznym empirycznym dorobkiem badań nad strukturą społeczną w Polsce³ – szczególnie badań prowadzonych przez Stefana Nowaka (1966), Jana Malanowskiego (1967) i Michała Pohoskiego (1979) – to podstawowe znaczenie miały badania podjęte w latach 60. pod kierunkiem Włodzimierza Wesołowskiego. Mowa tu o badaniach szczecińsko-koszalińsko-łódzkich (lata 1964–1967), kontynuowanych następnie w Łodzi w latach 1976, 1980, 1987 i 1994. Związki między badaniami łódzkimi a POLPAN-em omówione są w osobnej publikacji⁴.

² Związki analitycznego stanowiska Ossowskiego, klasowej teorii Hochfelda oraz historycznego ujęcia Szczepańskiego z początkami empirycznych badań nad strukturą społeczną w Polsce są omówione w pracy Wesołowskiego i Słomczyńskiego (1977).

³ Dorobek badań nad strukturą społeczną w Polsce – i ukształtowanie się tzw. warszawskiej szkoły tychże badań – przedstawiono w książce: Tomescu-Dubrow i in. 2017.

⁴ Wesołowski, Janicka, Słomczyński (2017). W tej pracy przedstawiono ewolucję „paradygmatu” badania struktury społecznej, od badań szczecińsko-koszalińsko-łódzkich do POLPAN-u, ilustrując ją wybranymi studiami.

Dla analiz danych POLPAN 1988–2013 duże znaczenie miały badania przeprowadzone w latach 70. i 80. przez Krzysztofa Zagórskiego, Marka Ziółkowskiego, Edmunda Wnuka-Lipińskiego i Jacka Wasilewskiego. Z nowszych prac polskich socjologów, istotnych dla projektu POLPAN, należy wymienić m.in. dorobek Henryka Domańskiego (Domański 2015), Piotra Żuka (2008), Macieja Gduli i Przemysława Sadury (2012) czy Michała Cebuli (2013).

W ostatnim okresie wyraźne są wpływy zagraniczne. Nauczyliśmy się wiele z prac Hansa-Petera Blossfelda i Geralda Preina (1998), Johna Goldthorpe'a (2007) i innych autorów, rozpatrujących strukturę społeczną w perspektywie racjonalnego działania i biegu życia (Blossfeld, Drobnic 2001; Mayer 2009; Heinz, Kruger 2001; DiPrete 2006, 2007; Hout, Brooks, Manza 1993; Breen 2010). Staraliśmy się ponadto uwzględnić znaczący wkład takich autorów jak: David Rose i Eric Harrison (2010), Will Atkinson (2010), Guy Standing (2011) i inni (np. Weeden, Grusky 2012; Mayer 2009; Yuval-Davis 2011; Stephens, Markus, Phillips 2014; Savage i in. 2013) do zagadnień konceptualizacji struktury społecznej w kategoriach klas społecznych i społecznych biografii. Duży wpływ na myślenie nie tylko o przeszłości POLPAN-u, ale także o jego przyszłości, wywarła niedawno opublikowana książka pod redakcją Hansa-Petera Blossfelda i współpracowników (Blossfeld i in. 2016) poświęcona metodologii badań sondażowych o dużym zasięgu.

POLPAN opiera się na podstawowym założeniu o potrzebie integracji dwóch zasadniczych podejść do badania struktury społecznej, **relacyjnego** i **dystrybucyjnego**. Zgodnie z tradycją socjologiczną, analizy struktury społecznej w kategoriach stosunków społecznych – szczególnie stosunków opartych na kontroli i podporządkowaniu jednych grup drugim – są nazwane podejściem klasowym. Analizy dystrybucji powszechnie pożądaných dóbr i wartości odpowiadają podejściu stratyfikacyjnemu, które koncentruje się wokół pytań „kto co otrzymuje, jakimi kanałami i z jakimi konsekwencjami”. Oba podejścia są ze sobą wzajemnie powiązane.

Zagadnienia badawcze w projekcie POLPAN

Celem Polskiego Badania Panelowego POLPAN jest całościowa charakterystyka struktury społecznej polskiego społeczeństwa, obejmująca zarówno zróżnicowania obiektywne, jak i ich aspekty świadomościowe. Zawiera się w tym analiza dynamiki struktury społecznej w długoterminowej perspektywie i w wielowymiarowy sposób, ze szczególnym uwzględnieniem przystosowania do zachodzących zmian politycznych i gospodarczych. W tradycji socjologicznych badań empirycznych pozycja osób w strukturze społecznej jest traktowana zwykle jak

zmienna niezależna wyjaśniająca zasoby intelektualne i postawy jednostek. Analizy danych panelowych pozwalają naukowcom odwrócić kierunek tej zależności i sprawdzić, jak zasoby intelektualne i postawy wpływają na osiągnięcia jednostek i ich umiejscowienie w strukturze społecznej.

Badanie POLPAN jest wyjątkowe ze względu na zakres zbieranego materiału. Poza informacjami o cechach demograficzno-społecznych respondenta i jego rodziny kwestionariusz wywiadu zawiera wiele pytań mierzących postawy społeczno-polityczne, z których znaczna część jest porównywalna z pytaniami zamieszczanymi w badaniach międzynarodowych. Jednocześnie, w odróżnieniu od standardowych badań sondażowych, POLPAN zawiera dwa testy: wybrane matryce z niewerbalnego testu Ravena (mierzącego elastyczność intelektualną, główny składnik IQ) oraz Nottingham Health Profile (mierzący wybrane aspekty zdrowia fizycznego i psychicznego).

Badanie POLPAN stwarza okazję do pogłębionego badania najważniejszych socjologicznych zagadnień dotyczących klas społecznych i stratyfikacji. Lista tematów badawczych jest obszerna. Obejmuje ona m.in. stare i nowe elementy w strukturze społecznej; zmiany w strukturze klasowej i nierówności klasowe; mobilność społeczną i osiągnięcie statusu; formowanie się postkomunistycznego, merykratycznego społeczeństwa; zasoby intelektualne i ich związek z osiągnięciem sukcesu ekonomicznego; różne elementy standardu życiowego, w tym posiadanie urządzeń elektronicznych i korzystanie z nich; podobieństwa i różnice społecznych charakterystyk małżonków i kręgów towarzyskich; wpływ ułokowania osób w strukturze społecznej na ich poparcie dla polskiej transformacji; relację między strukturą społeczną a zachowaniami politycznymi, szczególnie wyborczymi; postrzeganie konfliktów społecznych; czynniki determinujące poparcie dla przystąpienia Polski do Unii Europejskiej i ocenę skutków tego wydarzenia dla społeczeństwa i jednostki; postrzeganie determinant sukcesu życiowego; zaufanie do instytucji publicznych. Te zróżnicowane tematy nie są rozpatrywane w ramach jednej nadrzędnej teorii czy perspektywy dotyczącej okresu przejścia od „realnego socjalizmu” do demokracji i kapitalizmu. Przeciwnie, badacze uczestniczący w projekcie na różnych jego etapach i analizujący konkretne problemy reprezentowali różne teorie i perspektywy.

Struktura danych badania POLPAN

W projekcie POLPAN dane pochodzą z badań surveyowych. Główna część surveyu obejmuje próbę panelową, badaną w latach 1988, 1993, 1998, 2003, 2008 i 2013. Próby z poszczególnych lat mogą być również traktowane jako przekrojowe, ponieważ w każdej fali – począwszy od 1998 roku – losowo dobiera się

uzupełniające próby osób młodych. Dane przekrojowe są – po użyciu odpowiednich wag – reprezentatywne dla ludności dorosłej, powyżej 21 roku życia.

Pierwotne dane pochodzą z badań z lat 1987/1988⁵. Liczba respondentów, którzy od tego czasu do dziś uczestniczyli przynajmniej w jednej fali badania, wynosi 7503. Łączna liczba wywiadów zrealizowanych w 2013 roku – w szóstym etapie badania – to 2780, w tym 2581 osób przebadano metodą wywiadu *face-to-face* według pełnego kwestionariusza. W badaniu zastosowano sześć wersji kwestionariusza uwzględniających zróżnicowanie badanej próby ze względu na wiek badanych i historię ich udziału we wcześniejszych edycjach badania POLPAN.

Struktura próby objętej badaniem w roku 2013 została szczegółowo przedstawiona na rysunku 1. Opisy kategorii oraz identyfikatorów próby, zastosowanych na wykresie, należy rozumieć następująco⁶:

- Nowi paneliści 2013 (MM-13) – osoby, które w 2013 r. były w wieku 21–25 lat, dołączyły do próby w 2013 r. i były wtedy badane po raz pierwszy.
- Nowi paneliści 2008 (PM-08) – osoby, które w 2013 r. były w wieku 26–30 lat i które wcześniej badano po raz pierwszy w 2008 r.
- Wcześniejsi paneliści 2008 (PP-08) – osoby, które w 2013 r. były w wieku 31–70 lat, przed rozpoczęciem szóstej fali badania po raz ostatni uczestniczyły w panelu w 2008 r., a wcześniej co najmniej raz.
- Paneliści 2003 (PP-03) – osoby, które w 2013 r. były w wieku 31–70 lat i które przed rozpoczęciem szóstej fali badania po raz ostatni uczestniczyły w panelu w 2003 r.
- Paneliści 1993/1998 (PP-98/93) – osoby, które w 2013 r. były w wieku 36–70 lat i które przed rozpoczęciem szóstej fali badania po raz ostatni uczestniczyły w panelu w 1998 lub 1993 r.
- Paneliści 1988–2008 w wieku 71 plus (PS-88) – osoby, które w 2013 r. były w wieku 71–91 lat, zostały zbadane po raz pierwszy w 1988 r. i następnie co najmniej raz przed rozpoczęciem szóstej fali badania.
- Paneliści 1988 – osoby, które w 2013 r. były w wieku 47–91 lat, zostały zbadane po raz pierwszy w 1988 roku i nie były później badane aż do 2013 r. Próba ta obejmuje 385 respondentów, którzy w 2013 roku udzielili wywiadu *face-to-face* według pełnej wersji kwestiona-

⁵ Słomczyński i in. 1989. Realizacja pierwszej fali Polskiego Badania Panelowego POLPAN rozpoczęła się w 1987 i zakończyła w 1988 roku. Dla uproszczenia w niniejszej książce pierwsza fala badania określona jest jako „POLPAN 1988”.

⁶ Identyfikatory MM-13, PM-08, PP-08, PP-03, PP-98/93 oraz PS-88, zamieszczone z lewej strony wykresu, były zarazem oznaczeniami poszczególnych wersji kwestionariusza zastosowanych w szóstej fali badania.

riusza odpowiedniej dla ich kategorii wiekowej (spośród nich 295 respondentów wypełniło przed wywiadem *face-to-face* krótką ankietę pocztową) oraz dodatkowo 199 respondentów, których w szóstej fali badania przebadano wyłącznie za pomocą ankiety pocztowej⁷.

Rysunek 1. Wywiady zrealizowane w fali POLPAN 2013

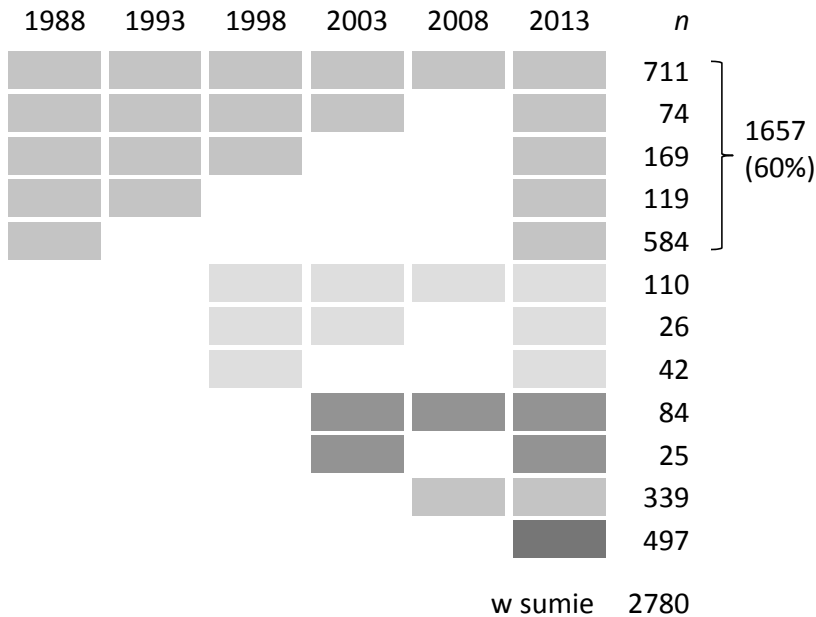
Identyfikator próby	Kategoria	Wiek	Wielkość próby	Wywiady	Odsetek odpowiedzi
MM-13	NOWI paneliści 2013	21–25	795	497	63%
PM-08	NOWI paneliści 2008	26–30	540	339	63%
PP-08	WCZEŚNIEJSI paneliści 2008	31–70	863	713	83%
PP-03	Paneliści 2003	31–70	280	110	39%
PP-98/93	Paneliści 1993/1998	36–70	608	267	44%
PS-88	Paneliści 1993-2008 w wieku 71+	71–91	546	270	49%
1988	Paneliści 1988	47–91	2422	584*	24%
W SUMIE			6054	2780	

* W tym 385 wywiadów *face-to-face* według standardowego kwestionariusza w wersji PP-98/93 lub PS-88, odpowiednio do wieku respondenta.
Kolumna „odsetek odpowiedzi” dotyczy odsetka zrealizowanych wywiadów w próbie (*response rate*).

Rysunek 2 pokazuje liczbę respondentów objętych badaniem w 2013 roku według szczegółowej historii ich uczestnictwa we wcześniejszych falach badania POLPAN. Spośród wszystkich respondentów przebadanych w 2013 roku (N = 2780) około 60% było badanych w pierwszej fali panelu z 1987–1988 roku, natomiast blisko 20% stanowili nowi respondenci, wylosowani w roku 2013. Aby próba POLPAN 2013 była reprezentatywna, konieczne jest zastosowanie wag poststratyfikacyjnych. Wagi te są wbudowane w zbiór danych użytkownika.

⁷ Całkowita liczba respondentów na rysunku nie obejmuje 17 osób, które przebywały za granicą lub z różnych innych przyczyn nie udało się z nimi przeprowadzić wywiadu *face-to-face*, i w związku z tym przebadano je za pomocą wywiadu CATI, ankiety pocztowej bądź mailowej.

Rysunek 2. POLPAN 1988–2013. Historie udziału respondentów z 2013 roku we wcześniejszych falach badania

Uwaga: różne odcienie szarości zastosowano dla rozróżnienia respondentów, którzy po raz pierwszy wzięli udział w badaniu w latach: 1988, 1998, 2003 i 2008.

Kiedy wraz z pozostałymi członkami zespołu badawczego planowaliśmy badanie w 2013 roku, polscy i zagraniczni badacze korzystający z danych POLPAN zachęcali nas do powiększenia próby, aby w przyszłości mieć wystarczająco dużo przypadków do analiz kohortowych. Zgodziliśmy się w pełni z tymi sugestiami i w 2013 roku dobraliśmy do próby znacznie większą liczbę osób młodych⁸, niż wymagałaby tego zwykła kontynuacja panelu, a dodatkowo staraliśmy się dotrzeć do wszystkich osób, które wzięły udział w którejkolwiek z pięciu wcześniejszych fal badania POLPAN. W efekcie szósty etap badania objął blisko tysiąc respondentów więcej niż piąty. Jak dotąd nie ma na świecie drugiego takiego badania, które przez tak długi okres, bo dwudziestu pięciu lat, rejestruje indywidualne historie życia jednostek należących do próby reprezentatywnej, jednocześnie otwierając możliwość panelowego badania „odmładzających” POLPAN

⁸ Wśród 497 nowych respondentów w wieku 21–25 lat, wylosowanych w 2013 roku, 262 osób stanowiło nadreprezentację.

uzupełniających prób osób młodych. Ma to oczywiście implikacje dla siódmej fali badania, zaplanowanej na 2018 rok.

Analizy danych POLPAN

Celem analiz zaprezentowanych w niniejszym tomie jest wszechstronna analiza rozwarstwienia współczesnego społeczeństwa polskiego oparta na danych badania POLPAN. Tom podzielono na cztery części, z których każda poświęcona jest innemu wymiarowi nierówności społeczno-ekonomicznych.

Pierwsza część porusza zagadnienie szeroko pojętych nierówności na rynku pracy. Pierwsze dwa rozdziały, autorstwa Krystyny Janickiej oraz Anny Kiersztyn, dotyczą ogólnych tendencji zmian w strukturze społecznej w związku z szeroko opisywanymi w literaturze przemianami w dziedzinie pracy i jej organizacji (uwarunkowanymi globalizacją oraz zmianami technologicznymi, a w Polsce dodatkowo przebiegiem procesu transformacji społeczno-ekonomicznej). Zmiany te, obejmujące zarówno różnicowanie się rodzaju własności zakładów pracy i form zatrudnienia, jak i głębokie przemiany w sferze aktywności zawodowej, prowadzą badaczy do pytania, w jakiej mierze tradycyjne czynniki strukturyzacji społecznej, w szczególności pozycja zawodowa, są zastępowane przez nowe, związane z zatrudnieniem w określonym segmencie własnościowym rynku pracy czy miejscem zajmowanym w strukturze organizacyjnej firmy, bądź też umową, na podstawie której wykonywana jest praca. Próbę odpowiedzi na to pytanie, opartą na danych obejmujących dekadę 2003–2013, podejmuje Krystyna Janicka w rozdziale „Zawód i praca – dwa wymiary strukturalizacji społecznej”. Celem jej analiz jest określenie, w jakim stopniu pozycja społeczna jednostek jest determinowana przez wykonywany zawód, w porównaniu z innymi cechami sytuacji pracy i statusu pracowniczego, i jak wzajemne relacje obu czynników strukturalizacji zmieniały się w kolejnych fazach transformacji ustrojowej. Podobne pytania stawia Anna Kiersztyn w rozdziale zatytułowanym „Zatrudnienie na czas określony a struktura społeczna: nowe tendencje”, odnosząc je przede wszystkim do możliwych konsekwencji rozprzestrzeniania się niestandardowych form zatrudnienia na polskim rynku pracy dla przemian struktury społecznej. Jej analizy zmierzają, po pierwsze, do ustalenia, w jakiej mierze typ kontraktu, na podstawie którego świadczona jest praca, zdeterminowany jest przez społeczno-demograficzne charakterystyki pracowników. Drugim celem jest odpowiedź na pytanie, czy w Polsce niestandardowe zatrudnienie na dłuższą metę poprawia szanse jednostek na stabilizację zawodową, czy – przeciwnie – utrudnia znalezienie stałej pracy, stając się, samo w sobie, istotnym czynnikiem strukturalizacji.

Kolejne dwa rozdziały zawierają bardziej szczegółowe rozważania dotyczące zróżnicowań sytuacji na rynku pracy i perspektyw zawodowych ze względu na wybrane demograficzne cechy pracowników, tj. płeć i wiek. Charakterystyczne dla obu rozdziałów jest również to, że zawierają analizy dynamiczne, bazujące na gromadzonych w ramach badania POLPAN szczegółowych informacjach o przebiegu karier zawodowych na przestrzeni wielu lat. Rozdział „Indywidualne historie zawodowe: analiza «przeżycia» na rynku pracy”, podejmuje tematykę nierówności pomiędzy kobietami i mężczyznami w odniesieniu do przebiegu ich historii zatrudnienia. O ile zjawiska nierówności wynagrodzeń oraz segregacji poziomej i pionowej stanowisk były w Polsce analizowane stosunkowo często, o tyle przerwy w zatrudnieniu i dynamika bezrobocia kobiet znacznie rzadziej stawały się przedmiotem odrębnych badań. Autorzy rozdziału, Zbigniew Karpiński i Kinga Wysieńska-Di Carlo, wypełniają tę lukę poprzez analizę różnic ze względu na płeć w odniesieniu do ryzyka wystąpienia przerwy w karierze zawodowej. Wyniki ich analiz wskazują, że płeć jest istotnie związana z ryzykiem przerwy w karierze, nawet przy uwzględnieniu takich cech jak różnice w kapitale ludzkim i produktywności. Z kolei wiek jest cechą, na której skupia się analiza w rozdziale Anny Kiersztyn „Niepewne uczestnictwo: młodzi u progu kariery”. To właśnie młodzi są na ogół uznawani za najbardziej zagrożonych przedłużającą się niestabilnością zawodową w związku ze wzrostem popularności niestandardowych form zatrudnienia. W tym kontekście szczególnego znaczenia nabiera analiza sekwencji prac osób w tej grupie wiekowej, umożliwiająca identyfikację wzorów karier składających się z kolejnych epizodów dorywczych prac przeplatanych okresami bezrobocia. Analizy losów zawodowych młodych ludzi rozpoczynających kariery w Polsce zmierzają do ustalenia, w jakich okolicznościach praca na niestandardowych kontraktach może stanowić dla nich czynnik utrudniający uzyskanie stałego zatrudnienia i pełną integrację.

Druga część książki, na którą składają się trzy rozdziały, poświęcona jest analizie mechanizmów stratyfikacji społecznej, w odniesieniu do nierówności dochodowych i materialnych warunków życia. W rozdziale Marcina W. Zielińskiego „Dynamika zmian w składzie gospodarstw domowych a ich pozycja dochodowa” podjęto zagadnienie wpływu zmian w liczebności gospodarstw domowych oraz zmian innych charakterystyk strukturalnych tych gospodarstw na zmiany ich pozycji w strukturze dochodów, na podstawie danych obejmujących dwudziestolecie 1993–2013. Choć strukturalne determinanty nierówności dochodowych w Polsce były badane już wcześniej, to większość dotychczasowej literatury bazuje na analizach typu *cross-sectional*, pomijając dynamikę badanych wskaźników. Panelowa struktura danych badania POLPAN umożliwia uzupełnienie dotychczasowej literatury przedmiotu o analizy dynamiczne, dające pełniejszy wgląd w mechanizmy kształtujące nierówności dochodowe. Wyniki

analizy sugerują, iż dynamika zmian liczebności gospodarstw domowych ma znaczenie dla wyjaśnienia zmian zajmowanego przez nie miejsca w strukturze dochodu: gospodarstwa o zmiennej liczbie członków cechowały się mniejszą stabilnością ich pozycji dochodowych, co wiązało się również z większą szansą poprawy własnej pozycji w porównaniu z gospodarstwami o stałym składzie liczebnościowym. Analizy wskazują zarazem na degradację pozycji dochodowych tych gospodarstw, w których wzrosła liczba członków. Przyczyniał się do tego w szczególnym stopniu fakt powiększenia się gospodarstw o dzieci, podobnie jak obecność dzieci w gospodarstwie w chwili badania bądź kiedykolwiek wcześniej.

Analizy materialnego wymiaru nierówności społecznych nie dają się sprowadzić do zagadnienia dochodu, co zostało jasno pokazane w kolejnych dwóch rozdziałach. W rozdziale „Sieć, rynek czy hierarchia: co wyjaśnia zróżnicowanie warunków mieszkaniowych w Polsce?”, Anna Gromada przedstawia podstawowe informacje o zmianach sytuacji mieszkaniowej Polaków, mierzonej jako deklarowana całkowita powierzchnia mieszkań respondentów badania POLPAN, w latach 1988–2013. Jej analizy wyraźnie ukazują proces systematycznego pogłębiania się nierówności mieszkaniowych w analizowanym okresie. Uderzający jest fakt, iż przynależność polityczna w socjalistycznej Polsce – mierzona jako członkostwo w PZPR – sama w sobie obecnie nie oddziałuje na sytuację mieszkaniową Polaków. Ta ostatnia zdeterminowana jest przede wszystkim przez wielkość miejscowości zamieszkania respondentów (większa powierzchnia mieszkalna na terenach wiejskich), a następnie przez ich dochód i wykształcenie. Wyniki te sugerują, iż mechanizmy zróżnicowania mieszkaniowego we współczesnej Polsce dają się wyjaśnić w kategoriach konsumpcji rynkowej silnie związanej z dochodem (Payne, Payne 1977), podobnie jak to ma miejsce w krajach zachodnich.

Rozdział autorstwa Danuty Życzyńskiej-Ciołek „Poczucie deprivacji materialnej: rosnące aspiracje czy realny niedostatek?” podejmuje kwestie pomiaru deprivacji materialnej i jej adekwatności do analiz zróżnicowań społecznych. Analizowane wskaźniki, stosowane w badaniu POLPAN, dotyczą postrzeganej przez respondentów możliwości zapewnienia wystarczających środków na wybrane kategorie wydatków gospodarstwa domowego: żywność, opłaty za mieszkanie i media, leki, edukację, kulturę i wypoczynek. Pomimo iż adekwatny poziom wydatków na poszczególne cele nie został odgórnie określony i ustalany jest przez samych respondentów, przez co analizowany wskaźnik nabiera subiektywnego charakteru, wyniki analiz statystycznych wskazują na jego silny związek z obiektywnymi miarami ubóstwa opartymi na dochodzie gospodarstw domowych respondentów. Dotyczy to w szczególności tych badanych, którzy zadeklarowali stan deprivacji materialnej w dwóch następujących po sobie falach badania POLPAN. Analizowany wskaźnik okazał się też silnie zdeterminowany

strukturalnie, co wskazuje na jego użyteczność dla badaczy nierówności społecznych jako uzupełnienie standardowo stosowanych dochodowych miar ubóstwa.

Trzecia część tomu poświęcona jest kwestii strukturalnego uwarunkowania nierówności w dostępie do zasobów społecznych oraz w możliwości przełożenia owych zasobów na wyższą pozycję społeczną. Każdy z czterech rozdziałów tej części dotyczy – w sposób bezpośredni lub pośredni – zasobów kapitału ludzkiego i społecznego, jak również ich znaczenia w systemie stratyfikacji społecznej. W tym dwa rozdziały – dziewiąty oraz jedenasty – poświęcone są kwestiom zdrowia, które może w dwojaki sposób oddziaływać na poziom zasobów umożliwiających osiągnięcie pozycji społecznej. Z jednej strony zdrowie samo w sobie jest strukturalnie uwarunkowane i zależy od dostępu do kapitału ludzkiego i społecznego, z drugiej zaś możliwe jest zwrotne oddziaływanie problemów zdrowotnych na dostęp do społecznie cenionych zasobów oraz szanse życiowe jednostek. Z kolei rozdział ósmy oraz dziesiąty poświęcone są analizie rozmaitych aspektów kapitału ludzkiego, determinowanego – odpowiednio – przez osiągnięty poziom wykształcenia lub deklarowaną znajomość języków obcych.

Zbigniew Sawiński w rozdziale „Płeć, merytokracja a zmiana systemowa” koncentruje się nie tyle na strukturalnych determinantach dostępu do zasobów kapitału ludzkiego, ile na analizie różnicowań związku owych zasobów z wysokością zarobków w zależności od płci. Przedmiotem analizy jest odpowiedź na pytanie, jak dalece w Polsce po przejściu do gospodarki rynkowej wzrost merytokracji, przejawiającej się silną zależnością między poziomem wykształcenia i zarobków, dokonał się w sposób odmienny wśród mężczyzn i kobiet. Długi okres objęty badaniem POLPAN umożliwia porównanie wzorów merytokracji w okresie tuż przed transformacją ustrojową (lata 1987–1988) z analogicznymi danymi dla roku 2013. Priorytetowe traktowanie w gospodarce peerelowskiej przemysłu ciężkiego, zatrudniającego głównie mężczyzn, spowodowało łamanie zasad merytokracji poprzez relatywnie wysokie wynagrodzenia oferowane nisko wykształconym pracownikom fizycznym. W przeciwieństwie do mężczyzn kobiety już wówczas wynagradzane były w sposób adekwatny do poziomu wykształcenia. Upadek peerelowskiej doktryny gospodarczej wyeliminował potrzebę nadpłacania nisko kwalifikowanych zajęć, toteż po przejściu do gospodarki rynkowej wynagrodzenia mężczyzn zaczęły w pełni odzwierciedlać ich poziom wykształcenia, co potwierdziły analizy danych POLPAN dla roku 2013. Analizy te ujawniły zarazem, że po zmianie systemowej nie zanikło wśród mężczyzn zjawisko tzw. merytokracji progresywnej, przejawiającej się szybszym wzrostem zarobków w toku indywidualnych karier absolwentów szkół średnich i wyższych, w stosunku do dynamiki zarobków absolwentów szkół zasadniczych. Powyższe zjawisko może być wynikiem utrwalenia się reguł wynagradzania, które pojawiły się w latach PRL, ale może mieć też bardziej fundamentalne, kulturowe

przyczyny związane z dyskryminacją kobiet na rynku pracy. Analizy Zbigniewa Sawińskiego każą zatem zwrócić uwagę na fakt, iż te same zasoby społeczne mogą w różny sposób oddziaływać na status społeczny jednostek.

Kolejne trzy rozdziały poświęcono głównie zagadnieniom społeczno-ekonomicznych uwarunkowań dostępu do rozmaicie zdefiniowanych zasobów. I tak, zwłaszcza w przypadku osób starszych, ważnym tematem badawczym jest diagnoza stanu zdrowia oraz czynników sprzyjających dobremu zdrowiu. W obliczu wydłużania się oczekiwanej długości życia oraz starzenia się społeczeństw, problematyka zdrowia wśród seniorów staje się coraz bardziej istotna nie tylko z perspektywy indywidualnej, ale także z punktu widzenia polityki społecznej. Badania POLPAN stanowią cenne źródło informacji na ten temat, ponieważ pierwotna próba złożona z osób wylosowanych do badania panelowego w 1988 roku naturalnie się starzeje – w 2013 roku najmłodsi jej członkowie liczyli 46, a najstarsi – 91 lat. Począwszy od 2008 roku kwestionariusz POLPAN uwzględnia, obok danych dotyczących subiektywnych ocen zdrowia respondentów (zarówno fizycznego, jak i psychicznego), także test Nottingham Health Profile umożliwiające dynamiczne badanie związku między stanem zdrowia a pozycjami jednostek w strukturze społecznej. Powyższa problematyka jest tematem rozdziału „Jak się starzejemy? Stan zdrowia kobiet i mężczyzn po sześćdziesiątym roku życia” autorstwa Małgorzaty Mikuckiej i Weroniki Boruc. Przedstawione w nim analizy wypełniają ważną lukę w polskiej literaturze przedmiotu, w której poświęcono dotąd niewiele uwagi ekonomicznym i społecznym zasobom jako czynnikom pozwalającym zachować dobre zdrowie w starszym wieku. Wyniki analiz ujawniły znaczące społeczne nierówności stanu zdrowia w Polsce, co stawia pod znakiem zapytania efektywność służby zdrowia w zapewnianiu informacji oraz dostępu do świadczeń osobom z różnych warstw społecznych. Ponadto wyniki dowodzą, że zasoby społeczne (przyjaciele, małżonkowie) w istotny sposób kształtują stan zdrowia jednostek.

Kolejnym typem zasobu, który w ostatnich latach zyskał na znaczeniu jako czynnik sukcesu życiowego i wyznacznik społecznych podziałów, jest znajomość języków obcych. Mimo to strukturalne uwarunkowania kompetencji językowych rzadko są przedmiotem zainteresowania socjologów (Butler 2014). W rozdziale „Angielski czy rosyjski? Kompetencje językowe i ich strukturalne uwarunkowania” Ilona Wysmulek i Olena Oleksiyenko odpowiadają na pytanie, w jakim stopniu cechy przypisane, takie jak pozycja społeczno-ekonomiczna rodziców, płeć i miejsce zamieszkania, determinują deklarowaną znajomość języka obcego według danych POLPAN 2013. Uwzględniając fakt, iż współcześnie za najbardziej pożądaną na rynku pracy uważa się znajomość języka angielskiego, na znaczeniu zaś stracił drugi pod względem popularności język rosyjski, Autorki dodatkowo sprawdziły, w jaki sposób charakterystyki społeczno-demograficzne

respondentów determinują znajomość każdego z tych dwóch języków. Wyniki analiz pokazują, że bez względu na edukacyjną politykę wyrównywania szans i coraz bardziej powszechną znajomość języków obcych pochodzenie społeczne oraz miejsce zamieszkania mają podstawowe znaczenie dla posługiwania się językami obcymi. Pochodzenie społeczne okazało się ponadto istotnym wyznacznikiem tego, jakim językiem obcym posługują się badani: osoby, których matki były bardziej wykształcone, częściej deklarowały znajomość języka angielskiego, rzadziej zaś rosyjskiego. Ponadto siła tej zależności okazała się zróżnicowana ze względu na wiek, co sugeruje występowanie efektu kohorty, polegającego na tym, że znaczenie czynników strukturalnych dla zdobycia najbardziej pożądanego na rynku pracy umiejętności było największe w czasie, gdy przedmiotem obowiązkowym w szkołach pozostawał język rosyjski, a nauka języka angielskiego wymagała dostępu do zasobów i/lub szczególnej motywacji.

Ostatni rozdział części trzeciej, „«Puszyści» na drabinie społecznej i u lekarza: czy nadwaga i otyłość wiążą się z negatywnym uprzywilejowaniem i gorszym stanem zdrowia?” wpisuje się w nurt badań nad społeczno-ekonomicznymi uwarunkowaniami stanu zdrowia ludności. Nadmierna waga ciała może być jedną z oznak negatywnego uprzywilejowania, jednak hipoteza ta nie została dotychczas zweryfikowana dla Polski. Ponadto, zależność między wagą ciała a stanem zdrowia, w szczególności zdrowiem psychicznym, nie została systematycznie przeanalizowana. Analizy Małgorzaty Mikuckiej i Weroniki Boruc dotyczą obu powyższych zagadnień: społecznego zróżnicowania nadwagi i otyłości w Polsce, jak również ich zdrowotnych korelatów. Uzyskane przez nie wyniki nie potwierdziły hipotezy, że nadmierna waga ciała wiąże się z negatywnym społecznym uprzywilejowaniem mierzonym problemami finansowymi, doświadczeniem bezrobocia i niską samooceną własnej pozycji społecznej. Wynik ten sugeruje, że w Polsce nadwaga i otyłość są raczej konsekwencją określonych nawyków niż braku dostępu do zasobów materialnych czy wykluczenia społecznego. Otyłość wiąże się z gorszym zdrowiem fizycznym, włączając w to samoocenę stanu zdrowia, ból i ograniczoną sprawność fizyczną. Zarazem jednak nadwaga z reguły koreluje z lepszym samopoczuciem psychicznym, słabszym nasileniem problemów emocjonalnych i mniejszymi trudnościami ze snem.

Ostatnia, czwarta część tomu odnosi zagadnienie obiektywnie mierzonych nierówności społecznych do sposobu, w jaki jednostki oceniają funkcjonowanie instytucji publicznych, mechanizmy awansu społecznego i politykę redystrybucji. Na tę część składają się cztery rozdziały prezentujące różnorodne analizy czynników kształtujących społeczne poglądy respondentów. Wspólnym mianownikiem przedstawionych tu analiz jest wątek interesu własnego – większość wyników (choć nie wszystkie) jest spójna z tendencją, zgodnie z którą osoby, które skorzystały na dokonujących się w Polsce przemianach polityczno-gospo-

darczych, są bardziej skłonne do legitymizacji owych przemian i wyłaniających się w ich toku nierówności społeczno-ekonomicznych.

W badaniach socjologicznych zróżnicowanie opinii co do czynników warunkujących sukces stanowi istotny przyczynek do zrozumienia zmian zachodzących w strukturze społecznej (Janicka, Słomczyński 2007; Firkowska-Maniekiewicz, Zaborowski 2002). Głównym celem rozważań Anny Baczko-Dombi i Ilony Wysmulek w rozdziale „Czynniki sukcesu w świadomości społecznej: uwarunkowania, kierunki i dynamika zmian” jest analiza dynamiki zmian w postrzeganiu czynników sukcesu oraz odpowiedź na pytanie, w jaki sposób subiektywne determinanty sukcesu, przekładające się na stosunek do idei merytokracji, są akceptowane przez jednostki należące do poszczególnych kategorii społecznych. Dane badania POLPAN, w którym pytanie o to, co warunkuje powodzenie w życiu, zadawano respondentom co pięć lat (począwszy od czasów bezpośrednio poprzedzających upadek systemu socjalistycznego, poprzez burzliwy okres transformacji i moment wejścia Polski do Unii Europejskiej aż do roku 2013), dają jedyną w swoim rodzaju szansę analizy zmian poglądów respondentów z uwzględnieniem zmieniającego się kontekstu polityczno-ekonomicznego. Dzięki panelowemu charakterowi danych możliwe było również przyjrzenie się procesowi zmian opinii poszczególnych respondentów pomiędzy falami badania. Szczególny nacisk położono na nieanalizowane dotychczas dane z lat 2008–2013. Nowe analizy pokazują, że w znaczenie merykratycznego wymiaru osiągania sukcesu w dalszym ciągu wierzą przede wszystkim grupy, które wygrały na transformacji. Wiary tej nie podzielają natomiast kategorie społeczno-zawodowe, które na transformacji straciły: robotnicy wykwalifikowani i niewykwalifikowani w większym stopniu dostrzegają znaczenie pochodzenia, sieci znajomości i szczęścia jako czynników życiowego sukcesu.

Rozdział autorstwa Kingi Wysińskiej-Di Carlo i Matthew Di Carlo, „Postawy wobec redystrybucyjnej roli państwa” przedstawia wyniki analiz relacji pomiędzy wybranymi wyznacznikami społeczno-ekonomicznej pozycji jednostki a postawami wobec redystrybucji i opiekuńczej roli państwa. Do analizy wybrano te wskaźniki, przy których zakłada się, że mają największy wpływ na postrzeganie interesu własnego. Wyniki analiz przeprowadzonych na danych pochodzących z ogólnopolskiego badania POLPAN dowodzą, że istnieją zależności pomiędzy tradycyjnymi miarami statusu społecznego i klasy społecznej a preferencjami redystrybucyjnymi. Wyniki te pokazują też, że subiektywnie postrzegana pozycja społeczna jest systematycznie związana z tymi preferencjami, nawet gdy kontrolowane są zmienne dotyczące obiektywnych wyznaczników pozycji. Zmiany w sytuacji społeczno-ekonomicznej jednostek również znajdują swoje odbicie w poziomie poparcia dla państwa opiekuńczego: uzyskanie wyższego wykształcenia i wzrost dochodów przekłada się na spadek poparcia redy-

strybucji. Znalazienie zatrudnienia w pełnym wymiarze po okresie braku takiego zatrudnienia okazuje się jednak istotnie związane jedynie ze zmianą opinii na temat roli państwa w kreowaniu miejsc pracy, a zmiana w subiektywnej ocenie własnej pozycji – ze stopniem poparcia zaangażowania państwa w pomoc w edukacji dzieci z rodzin o niskich dochodach.

Tematem rozdziału autorstwa Ilony Wysmulek „Rząd wobec korupcji? Główne uwarunkowania percepcji walki z korupcją” jest postrzeganie korupcji w Polsce oraz skuteczności rządu w ograniczaniu tego zjawiska. Podstawą analizy są dane z pięciu fal badania POLPAN, które pozwalają zarysować opinię na temat korupcji w zmieniającym się kontekście gospodarczym i społeczno-politycznym. Szczegółowej analizie poddane zostały czynniki oddziałujące na negatywną ocenę efektywności rządu w walce z korupcją w 2013 roku. Z analizy wynika, że opinie na temat poziomu korupcji i skuteczności walki z nią są zasadniczo negatywne niezależnie od zmiany ustroju lub partii rządzącej. Analizy wykazały również silny i istotny związek pomiędzy oceną efektywności rządu w zwalczaniu korupcji a poziomem zaufania politycznego, afiliacją partyjną i wiekiem. Nie zaobserwowano jednak istotnego związku między wiarą w skuteczność rządowej walki z korupcją a wskaźnikiem pozycji społecznej, jakim jest poziom wykształcenia.

Ostatni rozdział niniejszego tomu zatytułowany „Dynamika postaw eurosceptycznych” porusza temat ważny i aktualny z uwagi na to, iż w ostatnim czasie postawy eurosceptyczne wydają się coraz powszechniejsze w dyskursie publicznym różnych krajów. „Oddolny” eurosceptycyzm znalazł swój wyraz np. w wynikach referendum w Wielkiej Brytanii (2016), w którym obywatele poparli wyjście tego państwa z Unii Europejskiej. Celem analiz przeprowadzonych przez Katarzynę Andrejuk i Dariusza Przybysza jest zbadanie nasilenia, dynamiki i uwarunkowań postaw eurosceptycznych w Polsce. W rozdziale zaprezentowano, jak zmieniały się postawy wobec Unii Europejskiej w latach 2003–2013, czyli w okresie przed akcesją oraz po blisko dekadzie funkcjonowania Polski w UE, oraz jak kształtowały się postawy eurosceptyczne wśród przedstawicieli różnych kategorii społeczno-zawodowych, respondentów różniących się poziomem wykształcenia, a także wśród osób posiadających doświadczenia migracyjne i rodzinę bądź znajomych za granicą. Wykorzystanie danych panelowych pozwoliło dodatkowo na przeanalizowanie, jak bardzo zmiany w sytuacji materialnej badanych przekładały się na ich opinie dotyczące osobistych korzyści z uczestnictwa w UE. Wyniki pokazują, że poglądy eurosceptyczne relatywnie częściej deklarują respondenci starsi o niższym poziomie wykształcenia. Do zwolenników członkostwa w Unii należą osoby lepiej wykształcone, specjaliści, kierownicy wyższego szczebla i prywatni przedsiębiorcy. Dane dla 2013 roku pokazują także, że integrację oceniają pozytywnie także migranci (osoby, które

skorzystały z prawa do mobilności wewnątrzunijnej) oraz rolnicy (beneficjenci korzystnego systemu dopłat do gospodarstw wiejskich). Powyższe wyniki sugerują, iż pozytywna ocena członkostwa Polski w Unii Europejskiej w znacznej mierze opiera się na praktycznej kalkulacji osobistych kosztów i korzyści płynących z członkostwa.

Uwaga końcowa

Badania nad strukturą społeczną, należące w socjologii do badań podstawowych, są szczególnie istotne z dwóch powodów. Po pierwsze, teoria struktury społecznej – oparta na badaniach empirycznych – jest konieczna dla formułowania wielu innych teorii w socjologii, w tym teorii dotyczących kształtowania się i funkcjonowania postindustrialnych, postmodernistycznych społeczeństw. Kompleksowa teoria transformacji społecznej musi odpowiadać na pytanie, w jaki sposób poszczególne segmenty struktury społecznej reagują na zmianę społeczną i jak struktura społeczna ze swojej strony wpływa na tę zmianę. Po drugie, empiryczne badania struktury społecznej są potrzebne, ponieważ wiele socjologicznych subdyscyplin – jak choćby socjologie: religii, medycyny, rodziny czy młodzieży – odwołuje się do zmiennych z zakresu stratyfikacji społecznej. Ponadto badania opinii publicznej potrzebują odniesień do struktury społecznej.

POLPAN został przygotowany po konsultacji zarówno z instytucjami rządowymi (np. Ministerstwem Gospodarki), jak i pozarządowymi (np. Instytutem Spraw Publicznych) w zakresie potrzeb dotyczących informacji o nierównościach społecznych. Badanie to dostarcza zbioru danych, który łączy różne dyscypliny nauk społecznych. Trzon projektu jest *par excellence* socjologiczny, ale z silnymi związkami z demografią (np. skład rodzin, historia związków małżeńskich, dzietność), ekonomią (np. budżet gospodarstwa domowego, elastyczność dochodowa wydatków na żywność i kulturę), psychologią (np. elastyczność intelektualna mierzona testem Ravena, wskaźniki autorytaryzmu i obrazu własnej osoby) i naukami politycznymi (preferencje wyborcze, opinie o partiach politycznych, wartości demokratyczne). Zbiór danych jest dostępny w różnych postaciach w zależności od potrzeb użytkowników⁹. Towarzyszą mu odpowiednie narzędzia informatyczne – przeglądarka i program do obsługi danych w czasie (CONVERTER)¹⁰.

⁹ Zobacz www.polpan.org. Tam podane są warunki korzystania z danych POLPAN.

¹⁰ Narzędzia informatyczne do danych POLPAN zostały przygotowane przez Zbigniewa Sawińskiego.

Bibliografia

- Atkinson, Will. 2010. *Class, Individualization and Late Modernity: In Search of the Reflexive Worker*. Basingstoke: Palgrave.
- Blossfeld, Hans-Peter, Gerald Prein (red.). 1998. *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Boulder: Westview.
- Blossfeld, Hans-Peter, Jutta von Maurice, Michael Bayer, Jan Skopek. 2016. *Methodological Issues of Longitudinal Surveys*. New York: Springer.
- Blossfeld, Hans-Peter, Sonja Drobnic (red.). 2001. *Careers of Couples in Contemporary Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Breen, Richard. 2010. Social Mobility and Equality of Opportunity. *The Economic and Social Review* 41(4): 413–428.
- Butler, Yuko Goto. 2014. Parental factor in children's motivation for learning English: a case in China. *Research Papers in Education* 29(4): 410–437.
- Cebula, Michał. 2013. Społeczne uwarunkowania gustów i praktyk konsumpcyjnych. *Studia Socjologiczne* 2(209): 97–125.
- DiPrete, Thomas A. 2006. Cumulative Advantage as a Mechanism for Inequality: A Review of Theoretical and Empirical Developments. *Annual Review of Sociology* 32: 271–297.
- DiPrete, Thomas A. 2007. What has Sociology to Contribute to the Study of Inequality Trends? An Historical and Comparative Perspective. *American Behavioral Scientist* 50: 603–618.
- Domański, Henryk. 2015. *Czy są w Polsce klasy społeczne?* Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Firkowska-Mankiewicz, Anna, Wojciech Zaborowski. 2002. The Effects of Intellectual Functioning on Economic Status Attainment, [w:] Kazimierz M. Słomczyński (red.), *Social Structure: Changes and Linkages*, s. 79–91. Warszawa: IFIS Publishers.
- Gdula, Maciej, Przemysław Sadura (red.). 2012. *Style życia i porządek klasowy w Polsce*. Warszawa: Scholar.
- Goldthorpe, John. 2007. *On Sociology*. Second Edition. Stanford CA: Stanford University Press.
- Heinz Walter R., Helga Kruger. 2001. Life course: Innovations and challenges for social research. *Current Sociology* 45(2): 29–54.
- Hout, Michael, Clem Brooks, Jeff Manza. 1993. The persistence of class in post-industrial societies. *International Sociology* 8: 259–277.
- Janicka, Krystyna, Kazimierz M. Słomczyński. 2007. Co ludzie myślą o szansach powodzenia w życiu. Zróżnicowanie opinii, [w:] Kazimierz M. Słomczyński (red.), *Kariera i sukces: analizy socjologiczne*, s. 247–258. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Malanowski, Jan. 1967. *Stosunki klasowe i różnice społeczne w mieście*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Mayer, Karl U. 2009. New Directions in Life Course Research. *Annual Review of Sociology* 35: 413–433.
- Nowak, Stefan. 1966. Psychologiczne aspekty przemian struktury społecznej i ruchliwości społecznej. *Studia Socjologiczne* 2(21): 75–105.

- Payne, Judy, Geoff Payne. 1977. Housing Pathways and Stratification: A Study of Life Chances in the Housing Market. *Journal of Social Policy* 6(02): 129–156.
- Pohoski, Michał. 1979. Proces osiągnięć społeczno-zawodowych w Polsce, [w:] *Tendencje rozwoju społecznego*, s. 216–237. Warszawa: GUS.
- Rose, David, Eric Harrison (red.). 2010. *Social Class in Europe: An Introduction to the European Socio-Economic Classification*. London: Routledge.
- Savage, Mike, Fiona Devine, Niall Cunningham, Mark Taylor, Yaojun Li, Johs Hjellbrekke, Brigitte Le Roux, San Friedman, Andrew Miles. 2013. A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment. *Sociology* 47(2): 219–250.
- Słomczyński, Kazimierz M. (red.). 2000. *Social Patterns of Being Political*. Warszawa: IFiS Publishers.
- Słomczyński, Kazimierz M. (red.). 2002. *Social Structure: Changes and Linkages*. Warszawa: IFiS Publishers.
- Słomczyński, Kazimierz M., Sandra Marquart-Pyatt (red.). 2007. *Continuity and Change in Social Life*. Warszawa: IFiS Publishers.
- Słomczyński, Kazimierz M., Irina Tomescu-Dubrow, Danuta Życzyńska-Ciołek, Ilona Wysmulek (red.). 2016. *Dynamics of Social Structure: Poland's Transformative Years, 1988–2013*. Warszawa: IFiS Publishers.
- Słomczyński, Kazimierz M., Ilona Wysmulek (red.). 2016. *Social Inequality and the Life Course: Poland's Transformative Years, 1988–2013*. Warszawa: IFiS Publishers.
- Słomczyński, Kazimierz M., Ireneusz Białecki, Henryk Domański, Krystyna Janicka, Bogdan W. Mach, Zbigniew Sawiński, Joanna Sikorska, Wojciech Zaborowski. 1989. *Struktura społeczna: Schemat teoretyczny i warsztat badawczy*. Warszawa: IFiS PAN.
- Standing, Guy. 2011. *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- Stephens, Nicole M., Hazel R. Markus, L. Taylor Phillips. 2014. Social class culture cycles: How three gateway contexts shape selves and fuel inequality? *Annual Review of Psychology* 65: 611–634.
- Tomescu-Dubrow, Irina, Kazimierz M. Słomczyński, Henryk Domański, Joshua K. Dubrow, Zbigniew Sawiński, Dariusz Przybysz. 2017. *Dynamic Class and Stratification in Poland*. Budapeszt: CEU Press.
- Weeden, Kim A., David B. Grusky. 2005. Are There Any Social Classes at All?, [w:] David Bills (red.), *The Shape of Social Inequality: Stratification and Ethnicity in Comparative Perspective*, Volume 22, Research in Social Stratification and Mobility s. 3–56. Amsterdam: Elsevier.
- Wesołowski, Włodzimierz, Kazimierz M. Słomczyński. 1977. *Investigations on Class Structure and Social Stratification in Poland*. Warszawa: IFiS PAN.
- Wesołowski, Włodzimierz, Krystyna Janicka, Kazimierz M. Słomczyński. 2017. *Strukturalizacja społeczeństwa polskiego: Ewolucja paradygmatu. Wybór tekstów*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Yuval-Davis, Nira. 2011. *The Politics of Belonging: Intersectional Contestations*. London: SAGE Publications.
- Żuk, Piotr. 2008. O aktualności pojęcia „klasa społeczna” w społeczeństwie i analizach. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 3: 165–184.